

QORAXONIYLAR DAVLATIDA TA'LIM FAOLIYATI

Doimova Durdona Bahodirovna

Termiz iqtisodiyot va servis unverteteti

Tarix ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda birinchi musulmon turkiy davlati bo'lgan Qoraxoniylar davrdagi manaviy ma'rifiy va ta'lim faoliyati to'g'risida ma'lumot berildi. Tadqiqot mavzusi bo'yicha turli ma'nbalar o'rganilib, natijalari bo'yicha kerakli ma'lumotlar tadqiqot doirasiga kiritildi. Binobarin, diniy omil (Islom dini) Qoraxoniylar ta'lim faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan muhim omil hisoblanadi. Qoraxoniylar islomni qabul qilgunga qadar ularning ta'lim faoliyatlari ma'lum bir tizimli ma'rifiy faoliyati mavjud emas edi. Islomni qabul qilish bilan birga ancha tartibli va tizimli bo'lib boradi ta'lim tizimi, ta'lim tizimining diqqat markazida madrasalar va shu davrda etishib chiqqan olimlar ayamiyatli iz qoldirganini ko'rish mumkin. Kalit so'zlar: Ta'lim, o'qitish, Qoraxoniylar, madrasa, mudarris.

KIRISH: Hoqonlikning g'arbiy qismida ellikdan ortiq tanga bosib chiqarish uchun iqtisodiy patentsiali yuqori bo'lgan shahar mavjud edi. Davlatning sharqiy qismida mintaqa aholisi va davlat o'rtasidagi munosabatlar ta'minlashga mas'ul bo'lgan davlat ayonlar islom dinini yangi qabul qilgan yuz minglab odamlar uchun faqihlarga va fiqhiy asarlarga ehtiyoj bor edi¹. Madrasa arab tilida dars olib boriladigan joy, talabalar bilim olidigan bino demakdir. Madaris - bu madrasalarning ko'pligi. Islomning qadimgi davrlaridagi masjidlar ta'lim berilgan joylar edi. Ta'lim faoliyatining ko'payishi va xilma-xilligi bilan ta'lim markazi masjidlardan madrasalarga o'tishni boshladi. Bir tomondan madrasalar boshqa tomondan masjidlarning o'rnini bosa boshlagach, masjidlar ham yangi ta'lim markazi sifatida faoliyat yuritmoqda edi. Biroq, masjidlar ibodat markazlari bo'lganligi sababli, ta'lim faoliyati ortish natijasida darslar va ibodatlarining birgalikdagi olib borish ehtiyoji natijasida yuzaga kelgan ba'zi muammolarni to'liq hal qila olmaydilar bu kabi muammolar esa madrasa muassasalarini barpo etishni majburiylashtirdi. Shuningdek, bir tomondan masjidlarda ibodat qilinadigan joylari bo'lgan boshqa tomondan, masjidlarda dars jarayonidagishovqinli va bahs munozarali holatlar ibodatga kelgan insonlar uchun kop ham uyg'un muhit emas edi. Yana darslarning ko'payishi bilan (Islom ilmlari va tabiiy ilmlar) kengayayotgan o'rganuvchi auditoriyasiga javob berish uchun masjidlardan ajratilgan muassasalarga ehtiyoj bor edi. Bu sabablarning barchasi alohida madrasa muassasasining paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Ushbu o'zgarishlarga muvofiq o'rta asr islom dunyosidagi birinchi zamonaviy madrasa Tamg'ach Ibrohim Bug'roxon tomonidan 1066 yilda Samarqandda ochilgan. Ushbu muassasa boshqa muassasalardan o'ziga xos farqlar mavjud; qurilish jihatdan alohida noyob bino, talabalar

turar joyi, kutubxona, saylangan boshqaruvchilar, dasturlar va kurslarning ma'lum bir tuzilishiga ega talabalar uchun stipendiyalar, inflyatsiya darajasiga qarab belgilanadigan professor maoshlari va doimiy manbalar aniq, belgilangan yillik byudjet kabi funksiyalar mavjud edi. Tamg'ach Ibrohim Bug'roxon tashabbusi bilan ushbu ta'lim muassasada, XII asrda birgina Buxoroda maosh oluvchi olti ming fiqih olimlari bo'lganligi ta'lim va tarbiya faoliyatiga qanchalik ahamiyat berilishining aniq ko'rsatkichidir. Madrasalarning asosiy vazifasi imom, muazzin, xatib, voiz va muftiy kabi davlat odamlarini ta'minlashdir shuningdek ularning ehtiyojlariga javob beradigan o'qimishli odamlarni tayyorlashdan tashqari, sud ishlaridan sug'orish va sudya, muhtesiblik, kotib, tarjimon, josus, notarius, elchixona, noib, hokim va vazir kabi davlat kadrlariga bo'lgan ehtiyojlarga javob berish edi. Madrasalarning tashkil topishi va sonining ortishi, davlat hizmatchilarining va olimlarni tayyorlashga bo'lgan umumiy ehtiyoji kelib chiqishi haqida aytish mumkin

Qoraxoniylar, X asrda Movaraunnahir va Sharqiy Turkiston o'rtasidagi mintaqada tashkil etilgan davlat tili sifatida(xoqaniy turkchasini) yozma tili sifatida ishlatgan. Ushbu davrda uyg'ur yozuvi bilan bir qatorda arab yozuvidan ham foydalanilgan. So'z boyligi jihatidan eski turk tiliga yaqin nisbatan boy uyg'urch islomda avvalgi davrda buddizm bilan bog'liq so'zlarning aksariyati lug'antda so'zlar o'rniga islomga tegishli so'zlarni o'z ichiga olingan. 1069 yilda Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan va 6645 baytdan iborat "Qutadg'u bilig" hamda 1074 yilda Mahmud Qoshg'ariy tomonidan yozilgan Devoni lug'ati turk, asari arablarga turkiy tilini o'rgatish maqsadida turk tilining birinchi lug'ati hamdir. Adib Ahmet Yukneki tomonidan yozilgan va 101 ta to'rtlikdan iborat "Hibat ulhaqoyiq", Yassaviy tomonidan yozilgan Devoni Hikmat Qoraxoniylar turkiy tilning asosiy namunalari. Devoni lug'ati turk asarida 8624, Qutadg'u bilikda 2961, "Hibat ulhaqoyiq" 1306 so'zlarning mavjudligi, Qoraxoniylar turkiy tilining juda katta so'z boyligiga egaligi ko'rsatkichidir. Qoraxoniylar turkiychasi birinchi islomiy adabiy tildir. XI-XII asrlarda Qashqar va Sharq va G'arb Turkistonda rivojlangan. X asrda Qoraxoniylar tomonidan islomning qabul qilinishi bilan uning atrofida islom davlatlari bilan yaqin aloqalar o'rnatildi. Aloqalar turli xil ijtimoiy institutlarga va ayniqsa tilga muhim ta'sir ko'rsatdi. Shunday qilib, Qoraxoniylar turkchasida arab va fors tillaridan tashkil topgan ba'zi bir til elementlari joylashdilar va xalq tilidan tashqarida guruh tili vujudga kela boshladi. Ushbu davr asarlari islom an'analarini yaratishda foydalaniladigan til qisqa vaqt ichida urf-odatlariga ta'sirini namoyish etib, qoraxoniylar turkchasida asarlar yaratdila boshlandi. Qoraxoniylar o'rta Osiyo turkiy madaniyatning davom etishida muhim rol o'ynadi va ta'sir ko'rsatdi. Mahmud Qoshg'ariy va Yusuf Hos Hojib davrning ikki muhim olimidir. Mahmud Qoshg'ariy "Devoni lug'ati't turk" asari bilan arab madaniyatiga qarshi chiqqan. Mahmud Qoshg'ariy XI asrda Markaziy Osiyodagi eng yirik tilshunos bo'lish nuqtai nazaridan ham muhimdir. Yuqorida aytib o'tilgan asarda turkiy xalqlar tarixi, geografiyasi, dostoni va afsonalari haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Bolasog'unlik Yusuf Xos Hojib tomonidan uyg'ur alifbosida yozilgan Qutadg'u bilig davrning muhim

asarlari qatoriga kiradi. 1069 yilda she'riy uslub bilan yozilgan ushbu asar Bug'roxonga taqdim etildi. Bu asar birinchi turkiy siyosatnoma ekanligi Saljuqiylar vaziri Nizomulmulkni ham ta'sirlantirdi va Nizomulmulk ushbu asardan ilhomlanib, siyosatnoma nomli asarini yozib, Sulton Malikshoxga taqdim etdi. X-XIII asrlarda turkislom dunyosida ilmiy tadqiqotlar juda rivojlangan darajada edi. Olimlar hukmdorlar tomonidan yuqori baholangan. Shuningdek ushbu davrda yashgan olimlar evropaga chuqur ta'sir ko'rsatdilar. Fizika, matematika, Astronomiya va mantiq bo'yicha 160 ta asarga ega bo'lgan Forobiy Aristotel g'oyalarini juda yaxshi sharhlagan. Uning sharhlari tufayli u ikkinchi o'qituvchi(muallimi soniy) deb nomlandi. G'arbiy dunyoda u "Al Farabius" nomi bilan mashhur bo'lib, ko'plab asarlari lotin tiliga tarjima qilingan va darslik sifatida o'rta maktablarda o'qitilgan. Ibn Sino buyuk tibbiyot olimi va faylasufidir. Tibbiyot, mantiq, fizika va din falsafasi sohalarida 220 ga yaqin asar yozgan. G'arbliklar tomonidan "Tibbiyot hukmdori" unvoniga sazovor bo'ldi. Hususan Berunining 110 dan ortiq asarlari mavjud. U geografiya fanini islom olamida mustaqil bir fanga aylantirdi. Qoraxoniylarda hukmdorlar ilmiy faoliyat va olimlarga e'tibor berishgan. Himoyalash natijasida ilmiy faoliyat ancha yaxshilandi. Hukmdorlar yuqorida aytib o'tilgan markazlarga Toshkent, Bolosog'un, Qashg'ar va boshqa shaharlarning ahamiyat ortib san'at markazlariga aylandi. Qoraxoniylar hukmdorlarining ilm-fan sohasidagi ilmlarga muhabbati muhim o'zgarishlarga olib keldi va olimlarning sonini ko'paytirishga imkon berdi. Hukmdorlarning ta'lim faoliyatiga bunday ahamiyat berishlari aslida ikkita muhim omil. Birinch sababi islom dinini yaqinda qabul qilgan turk qabilalarining yangi e'tiqodlarini mustahkamlash va yangi e'tiqodlariga zid bo'lgan eski e'tiqodlarni yo'q qilish. Ikkinchisi shialarga qarshi ushbu ta'lim muassasalari orqali sunniylar o'z e'tiqodlarini mustahkamlash. Islom olamida dastlab ta'lim va tarbiya ishlari xususiy joylarda olib borilmadi, kuttab (maktab) deb nomlangan o'qituvchilar uylari va masjidlarda faoliyat olib borilgan⁸. Boshqa tomondan, madrasalar o'quv faoliyati nuqtai nazaridan juda muhim o'rinni egallaydi. Boshqa tomondan madrasalar o'quv faoliyati nuqtai nazaridan juda muhim o'rinni egallaydi. Islom tarixida madrasalar ta'lim va tarbiya faoliyatida tobora muhim ahamiyat kasb etishi va auditoriyasi kengayishi natijasida paydo bo'lgan muassasalardir.

XULOSA: Qoraxoniylar tomonidan O'rta Osiyo shaharlarida qurilgan Samarqand, Buxoro, Toshkent, Bolosog'un, Yorkent, Qashg'ar madrasalari muhim marifat markazlarga aylandi. Madrasalarda olib borilgan o'quv ishlari ma'lum tartibda va tizimli ravishda olib borilar edi. Madrasalarda o'qish va yozish ta'limi bilan bir qatorda Qur'on, tafsir shuningdek diniy darslar o'qitildi. Mamlakatdagi ta'lim tizimi samarali va rivojlanishga faqat o'sha mamlakatda boshqaruv kuchi ko'magida erishish mumkin. Qoraxoniylarning hukmdorlari buni ta'minlaganligi sababli, ta'lim tizimlari kun sayin rivojlanib bordi uning samaradorligini davom ettirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zaydin, A., Kamalov, I., Xunkan. Birinchi musulmon turk davlatlari. (2013 yil).
2. T.R. Anadolu universiteti nashr soni: 2340, Ochiq ta`lim fakulteti nashr soni: 1337,
3. Veb-ofset Tes. 2-nashr. Eskişehir
4. Birinchi Usmonli madrasalari Bilgi, M. Istanbul universiteti adabiyot fakulteti nashrlari 3101, Istanbul: Xatlar fakulteti bosmaxonasi. (1984 yil).
5. O‘zaydin, A., Kamalov, I., Xunkan. Birinchi musulmon turk davlatlari.(2013-yil b 124).
6. O‘sha adabiyot Birinchi musulmon turk davlatlari.(2013-yil b 124).
7. O‘zaydin, A. Qoraxoniylar. Turkiya Diyonat vaqfi Jamg‘armasi Islom Ensiklopediyasi, 24, 410. Istanbul:Kumash A.sh. (2001yil).
8. Shahin, M.Turk tarixi va madaniyati. Anqara: So‘zkesen Matbaachilik, 6-nashr, b 70-71. (2010 yil).
9. Akyuz, Y. Turk ta`limi tarixi (milodiy1000 yillar). 11-nashr, Anqara: Pegem nashriyot. 2007 yil b 21-22.
10. O‘sha asar Turk ta`limi tarixi (milodiy1000 yillar). 11-nashr, Anqara: Pegem nashriyot. 2007 yil b 75.